

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

УДК 81*367.7

Тетяна Вільчинська (Тернопіль)

МОВНО-КОНЦЕПТУАЛЬНА КАРТИНА СВІТУ: СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ

Стаття присвячена проблемі співвідношення мовної та концептуальної картин світу. З огляду на взаємозв'язок між ними, запропоновано термін „мовно- концептуальна картина світу” та обґрунтовано доцільність його використання.

Ключові слова: картина світу, мовна картина світу, концептуальна картина світу, мовно-концептуальний універсум.

Актуальність розв'язання проблем, що стосуються лінгвальної категоризації й вербалізації дійсності, спричинила помітну активізацію поліаспектного дослідження мовних картин світу.

Важливі положення про існування особливого мовного світобачення були сформульовані ще В. фон Гумбольдтом задовго до виникнення такого поняття, як „картина світу”. Пізніше ці ідеї були своєрідно розвинуті у працях Е. Сепіра, Б. Уорфа, О. Шпенглера, а особливо Л. Вайсгербера (зважається, що термін „картина світу” в семіотику увів цей автор).

Сучасний стан теоретичних студій, присвячених дослідженню картини світу, достатньо повно й всебічно висвітлений у наукових розвідках, де подаються її визначення, що не вимагають якихось додаткових пояснень (Б. Серебренников, В. Постовалова, Т. Цив'ян, Ю. Апресян, О. Кубрякова). Натомість проблема співвідношення мовної картини світу (МКС) і концептуальної картини світу (ККС) містить чимало дискусійних питань, зокрема, щодо обсягу цих картин,

способів систематизації їхнього змісту, структурування, атрибутивних характеристик тощо. Зауважимо, що мовна і концептуальна картини світу розрізняються у межах „більш складного феномена” – картини світу, що визначає „яким малює світ людина у своїй уяві” [Кубрякова: 142]. За В. Постоваловою, мова безпосередньо бере участь у двох процесах, пов’язаних із картиною світу. По-перше, саме в надрах мови формується мовна картина світу як один із найглибших шарів світобачення людини. По-друге, якраз мова виражає й експлікує інші картини світу людини, які через соціальну лексику входять у мову, вносячи в неї риси людини та її культури [Постовалова: 11].

Мета запропонованої статті полягає в тому, щоб простежити, як співвідносяться МКС і ККС та умотивувати доцільність використання терміна „мовно-концептуальна картина світу”.

Думка про відносно автономне існування мовної і концептуальної картин світу у різних типах пам’яті протиставлена концепції їхньої тісної взаємодії (Н. Хомський, Р. Фрумкіна). Аналіз праць, що з’явилися в останні десятиліття у зв’язку з розвитком когнітивної лінгвістики, засвідчує насамперед останнє. Взаємозв’язок між МКС і ККС передбачає наявність сфери істотного їх перетину та накладання, а також їхню постійну взаємодію і взаємозбагачення [Павиленис: 240-259]. Це зумовлено передусім тим, що вони існують у межах загальної картини світу, основними функціями якої якраз і є означення основних елементів концептуальної картини світу мовними засобами.

Концептуалізація – один із процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні й упорядкуванні наслідків внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявлень про об’єкти, явища дійсності та їхні ознаки. Результатом концептуалізації є формування концептуальної системи, складниками якої є концепти, а виразником – концептуальна картина світу [Селіванова 2006: 258-259]. Оскільки концептуальна система складніша за своїм субстратом і будовою, ніж система значень мовних одиниць, то й концептуальна картина світу є значно багатшою, ніж мовна. Тезу про це послідовно відстоює більшість науковців. На думку О. Кубрякової, картину світу формують не тільки значення, виражені у мовній формі, але й ті, що видобуті із мовних форм та абстраговані на цій основі. Усі ці значення становлять фундамент мовної картини світу, яка, в свою чергу, існує як частина загальної (глобальної) концептуальної картини світу, що

складається з образів, уявлень, понять, установок і оцінок – концептів [Кубрякова: 143].

О. Селіванова окреслює три причини, якими пояснюється те, що ККС за обсягом є більшою, ніж мовна. По-перше, це більший обсяг невербалізованого змісту самих елементів; по-друге, більший глибинний смисл тексту, ніж семантика його поверхневих структур; по-третє, певна обмеженість мовних засобів, що не дає змоги їм бути ідеальним способом висловлення думки [Селіванова 1999: 84].

Натомість прихильники протилежного підходу, наприклад В. Маслова, надають перевагу мовній картині світу, стверджуючи, що саме вона передре концептуальній і формує її, оскільки людина здатна розуміти світ і саму себе лише завдяки мові [Маслова: 38]. Саме в мові закріплюється суспільно-історичний досвід – як загальнолюдський, так і національний, з чого випливає, що мова є найважливішим способом формування і фіксації знань людини про світ.

Б. Серебреников, хоча і дотримується думки, що концептуальна картина світу багатша, ніж мовна, бо в її творенні беруть участь різні типи мислення, розглядає ККС і МКС як дві окремі, взаємозв'язані між собою картини. Необхідність диференціювати їх науковець пояснює тим, що у сучасній лінгвістичній літературі поширився термін „лінгвістична картина світу”, в який інколи вкладають різний зміст [Серебреников: 107].

ККС і МКС вважають універсальними, на відміну від часткових, на спеціалізованість яких вказують відповідні назви, наприклад: фізична, художня тощо. Різниця між цими універсальними картинами простежується уже на рівні визначення їхніх певних особливостей. Так, якщо концептуальна картина світу пов'язана з усім континуумом знань про світ, то мовна є засобом експлікації цих знань [Лисиченко: 37]. Відтак, перша – це „представлення у свідомості інтеріоризованою людиною світу” [Селіванова 2006: 259], тоді як друга забезпечує його об'єктивізацію „в мовних знаках, категоріях, явищах мислення, що є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності в етносвідомості” [Селіванова 2006: 365].

Інтегроване визначення мовної картини світу з проекцією на концептуальну подає В. Телія. МКС вона інтерпретує як „інформацію, розсіяну по всьому концептуальному каркасу і пов'язану з формуванням самих понять за допомогою маніпуляцій у цьому процесі мовни-

ми значеннями і їхніми асоціативними полями, що збагачує мовними формами і змістом концептуальну систему, якою користуються як знанням про світ носії певної мови” [Телия: 177].

Діалектику взаємозалежності між МКС і ККС можна простежити при детальнішому їх розгляді. Так, мова не могла б виконувати ролі найважливішого засобу спілкування, якби вона не була пов’язана з концептуальною картиною світу. Адже комунікативна функція мови ґрунтується на вираженні певних концептуальних змістових величин, вербалізації концептуальних смислів.

Саме завдяки тому, що мова зберігається протягом віків, змінюючись поступово і, за винятком лексики, повільно, МКС характеризується більшою стабільністю і стійкістю, ніж ККС. Ось чому, незважаючи на дійсність, яка стрімко еволюціонує, основні форми концептуалізації в мові явищ матеріального світу залишаються порівняно незмінними. І якщо концептуальна картина світу „постійно міняється, перемальовується, мовна ще довго зберігає сліди різних помилок” [Маслова: 51]. Тому остання з часом може ставати певною мірою пережитковою, реліктовою, застарілою, архаїчною, навіть мертвою. Іншими словами, це призводить до утворення її „мертвого” варіанта, на відміну від цивілізованого. Загалом же картина світу представляє діалектичну єдність статичності й динаміки, стабільності і змінності [Постолова: 48].

Привертає увагу і той факт, що ККС можуть відрізнятися у представників різних епох, певних соціальних і вікових груп тощо, які розмовляють однією мовою, і водночас за деяких обставин ці картини світу можуть бути близькими для носіїв різних мов. Відомо, що у мові закріплюється суспільно-історичний досвід – як загальнолюдський, так і національний. З одного боку, умови життя людей, навколишня дійсність визначають їхню свідомість, що знаходить своє вираження у мові. З іншого – людина сприймає світ переважно через посередництво рідної мови, яка детермінує людські структури мислення і поведінки. Відтак, саме в МКС виявляється своєрідність членування ККС, характерна для різних народів. За допомогою мови практичні знання, одержані окремими індивідуумами, перетворюються в колективне надбання, колективний досвід. Отже, „концептуальна картина світу є підґрунтям мовної картини, проте ККС універсальніша і є спільною для народів з однаковим рівнем знань про світ, у той час як

мовна відображає досвід кожного народу і виявляє не тільки спільні знання, а й своєрідність бачення світу” [Лисиченко: 37].

Додамо, що „джерелом і матеріалом” для ККС і МКС Л. Лисиченко вважає „домовну картину світу (превербальну), яка містить елементи образного мислення, в надрах котрого лежать індивідуальні й соціальні особливості „бачення” світу” [Лисиченко: 37]. Зважаючи на те, що мова і мислення – два діалектично пов’язаних, але не тотожних явища, дослідниця робить висновок, що МКС розвивається, відбиваючи зміни в пізнанні світу. Зміни в домовній картині відбиваються у ККС і неминуче приводять до відповідних змін у МКС. Тому для структури мовної картини світу особливої ваги набуває її перебування у тричленній парадигмі картин світу: домовної (психічної), концептуальної (логічної) та мовної (власне лінгвальної). При цьому Л. Лисиченко акцентує увагу передусім на питанні двосторонньої взаємодії мовної і домовної картин світу [Лисиченко: 38-39].

Важливою розрізнювальною ознакою ККС і МКС вважають також і структурні одиниці: для першої – це ідеальні сутності, що належать сфері свідомості, – концепти (Ю. Караулов), для другої – засоби їхнього мовного вираження – слова, формативи, синтаксичні конструкції тощо (Ю. Апресян, О. Кубрякова, Б. Серебренников). Наприклад, О. Селіванова основними смисловими елементами мовної картини світу вважає семантичні категорії та поля, а концептуальної – константи свідомості, зауважуючи при цьому, що семантичні категорії та поля є водночас і фрагментом концептуальної картини [Селіванова 1999: 84]. На думку О. Кубрякової, значна частина концептуальної системи людини складається із концептів, відомих їй у мовній формі [Кубрякова: 170], що забезпечує вплив мови не стільки на відображення наших знань у ній, скільки на способи їх отримання у процесах концептуалізації дійсності.

Зауважимо, що хоча науковці і намагаються розмежувати МКС і ККС за структурними особливостями, зробити це досить складно. З одного боку, концепт „витає” над концептуальними сферами, втілюючись у слові, з іншого – слово як ім’я реалії разом із усім набором характерних для нього мовних ознак виступає не лише мовною, а й концептуальною одиницею. Ось чому ККС В. Жайворонок розглядає не лише як систему понять про сукупність реалій довкілля, але й як систему значень, що втілюються у ці реалії через слово-знак і слово-

концепт [Жайворонок: 11]. А МКС, за визначенням вченого, – це „мозаїкоподібна польова структура взаємозв'язаних мовних одиниць, що через складну систему фонетичних явищ, лексико-семантичних і граматичних значень, а також стилістичних характеристик відбиває відносно об'єктивний стан речей довкілля і внутрішнього світу людини, тобто загалом картину (модель) світу як таку” [Жайворонок: 15]. Звідси дослідник робить висновок про те, що концептуальна і мовна картина світу, тобто сам світ і його відображення в мові, є чимось єдиним. „З огляду на подані вище концептуальний і мовний універсуми, – зауважує В. Жайворонок, – дозволимо собі запропонувати синтезований і дещо вдосконалений нами концептуально-мовний універсум, що в цілому окреслює сприйману картину світу людиною / людством, з одного боку, і людиною / етносом, – з другого” [Жайворонок: 15].

Подібна думка особливо актуалізується останнім часом у зв'язку з активізацією дослідницького інтересу до національно-мовних картин світу, об'єктивно чи суб'єктивно змодельованих в загальномовному чи авторському вираженні. Термін „національно-мовна картина світу” означає не якусь особливу картину світу, а лише пояснює „специфічне „забарвлення” цього світу, зумовлене національною вагомістю предметів, явищ, процесів, вибірковим ставленням до них, породженим специфікою діяльності, способу життя і національної культури певного народу” [Маслова: 52-53]. Спільна мова, спільний суспільно-історичний досвід формує у членів суспільства і подібні мовні картини світу, що дозволяє виявляти деяку узагальнену національну мовну картину світу. Хоча увагу науковців привертає насамперед саме національно-мовна картина світу, останнім часом активно поширюється термін „національна концептуальна картина світу”. Національні особливості сприйняття світу пояснюють наявність різних асоціацій, стереотипів мислення, символів, характерних як для ККС, так і МКС. Це вмотивовує використання означення „національна” стосовно обох картин світу, що також засвідчує взаємозв'язок між ними. Як указує О. Бондаренко, „дослідження МКС забезпечує виявлення особливостей не тільки мовної системи, але й специфіки сприйняття світу відповідним етносом, тобто специфіки національної ККС” [Бондаренко: 40].

Традиційні висновки частіше зводяться до того, що мовна і концептуальна картини світу – це два окремі феномени, які виділяються у межах загального конструкта „картина світу”. МКС виконує функції означення основних елементів ККС. Водночас тісний взаємозв'язок між ними дає змогу об'єднувати їх в одній мовно-концептуальній картині світу, яка, подібно до інтегрованих нею МКС і ККС, є національною, тобто такою, що здатна засобами певної мови виразити світовідчуття та світорозуміння народу – її носія. У культурологічному контексті певної доби формується мовно-концептуальна картина світу, що відзначається відповідними особливостями розвитку семантики слова як мовного репрезентанта концепту. Дослідження подібних картин є новим і перспективним напрямком світового мовознавства, що значною мірою підтримується домінантою антропологічності сучасної науки.

ЛІТЕРАТУРА

- Бондаренко: Бондаренко О. С. Про співвідношення між мовною та концептуальною картинами світу // Наукові записки Луганського національного педагогічного університету: Зб. наук. праць. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – Вип. 4. – Т. 1. – С. 37-44.
- Жайворонок 2007: Жайворонок В. Українська етнологістика: Нариси. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
- Кубрякова: Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Под ред. Б. А. Серебренникова. – М.: Наука, 1988. – С. 141-172.
- Лисиченко: Лисиченко Л. Структура мовної картини світу // Мовознавство. – 2004. – № 5-6. – С. 36-41.
- Маслова: Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
- Павиленис: Павиленис Р. И. Проблема смысла: Современный логико-философский анализ языка. – М.: Мысль, 1983. – 286 с.
- Постовалова: Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Под ред. Б. А. Серебренникова. – М.: Наука, 1988. – С. 8-69.
- Селіванова 1999: Селіванова О. О. Актуальні напрямки сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
- Селіванова 2006: Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.

Серебренников: Серебренников Б. А. Как происходит отражение картины мира в языке? // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Под ред. Б. А. Серебренникова. – М.: Наука, 1988. – С. 87-107.

Телия: Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Под ред. Б. А. Серебренникова. – М.: Наука, 1988. – С. 173-204.

Tetyana Vilchynska. Language – conceptual picture of world: concept formation

The article is dedicated to the problem of correlation of language and conceptual pictures of world. Taking into consideration their interconnection, there has been introduced a term “language – conceptual picture of world” and substantiated expediency of its usage.

Key words: picture of world, language picture of world, conceptual picture of world, language-conceptual universum.

УДК 81*367.7

Олена Гоменюк (Тернопіль)

КОНЦЕПТ “БАТЬКІВЩИНА” У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЕТІВ-НЕОКЛАСИКІВ: ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена аналізу концепту „батьківщина” у мовному світі поетів-неокласиків – Юрія Клена та Олега Ольжича. Встановлено основні лексеми-вербалізатори концепту, з’ясовано його семантику, аксіологічну маркованість, розглянуто основні тропеїчні структури, через які актуалізується зміст концепту.

Ключові слова: лінгвокультурологія, концепт, мовно-концептуальна картина світу, концептуальний смисл, лексема-вербалізатор.

У мовознавстві в останні десятиліття дедалі більшу увагу почали приділяти проблемі дослідження концептів, мовної та концептуальної